

ΦΙΛΟΚΑΛΙΚΗ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΕΩΣ

Όταν αντιμετωπίζουμε μία κρίση σὲ ἕνα ὁποιοδήποτε θέμα και συναισθανόμαστε τις δυσκολίες πού ἔχουμε για νά τήν ξεπεράσουμε, εύρισκόμενοι σὲ κίνδυνο πραγματικό ἢ φανταστικό ἀπωλείας ἑνὸς κεκτημένου, ὑπάρχουν τότε δύο τρόποι νά σκεφθοῦμε και νά δράσουμε. Ἡ νά υἰοθετήσουμε μία στάση ἡττοπάθειας μὲ ἐξασφαλισμένη τήν ἀπελπισία ἢ νά κινηθοῦμε ψύχραιμα για νά περισώσουμε αὐτὸ πού εἶναι νά σωθεῖ και θετικά νά οἰκοδομήσουμε τὸ μέλλον μας ἐλπίζοντας στὸ καλύτερο.

Ἐδῶ και μερικά χρόνια ἔχοντας ἐμπλακεῖ στήν οἰκοδόμηση τῆς Ε.Ο.Κ. ἀρχικά και τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως στή συνέχεια διερωτώμεθα για τὸ πρὸς τὰ πού πορευόμαστε σ' αὐτὸν τὸν πηγαϊμὸ (βλ. Α.Μ. Σταυρόπουλου, Στὸν πηγαϊμὸ για τήν Εὐρώπη, Ἀθήνα 1989). Δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν μόνο οἱ νέοι θεσμοὶ και οἱ νέες δομές. Ἀλλὰ κυρίως ποιὸς θὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος πού θὰ ἐμψυχώσει αὐτὴ τήν Εὐρώπη. Και πάνω σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα συνειδητοποιοῦμε ὅτι ὁ Εὐρωπαϊκὸς Ἀνθρωπισμὸς διέρχεται κρίση ἔχοντας ἀπολέσει τὴ δυνατότητα ἔστω και νά σκιαγραφήσει αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, στή σημερινή μου συμβολή στὸ ἀφιέρωμα τῆς «Εὐθύνης» για τήν κρίση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, νά μὴν ἀπαριθμήσω αἰτία και αἰτίες αὐτῆς τῆς κρίσεως ἀλλὰ σὰν Ἕλληνας ὀρθόδοξος νά ὑποδείξω μί α ὀ ρ θ ὀ δ ο ξ η π ρ ὀ τ α σ η ζ ω ῆ ς για τὸ ποιὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐκεῖνου πού λίγο πρὶν ὑπαινιχτήκαμε και πού θὰ μᾶς βοηθοῦσε νά δοῦμε μὲ κάποια αἰσιοδοξία τις πιθανότητες ὑπερβάσεως αὐτῆς τῆς κρίσεως παρὰ τις ἐνδεχόμενες δυσκολίες και παρὰ τοὺς ἐλλοχεύοντες κινδύνους.

Μέ τήν εἴσοδο τῆς Ἑλλάδας στήν ΕΟΚ τὸ 1979 ἐλέχθη ὅτι ὁ ἄνθρωπος τῆς Φιλοκαλίας εἰσέρχεται στήν Εὐρώπη. Ὁ ὀρθόδοξος ἄνθρωπος ταυτίζεται δυνάμει μὲ τὸν φιλοκαλικὸ ἄνθρωπο. Αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν ἄνθρωπο, τὸν φιλοκαλικὸ, ἔχει νά προτείνει ἡ Ὀρθοδοξία στήν Εὐρώπη, αὐτὸν πού σκοπεύει στήν ἀναστήλωση τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ μέσα του, κάτι για τὸ ὁποῖο μᾶς εἶχε προῖδεάσει και ὁ ἑλληνικὸς στοχασμὸς ὅταν ἐμήνυε μὲ τὸν Πλάτωνα «εἰς ὅσον τὸ δυνατόν ἀνθρώπων ὁμοιοῦσθαι Θεῷ».

Γιατί ὅμως ἡ ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ ὅρου νά συνιστᾶ μία ὀρθόδοξη πρόταση ζωῆς; Εἶναι αὐτὸς ὁ ὅρος πού ἀποδίδει καλύτερα τὸ στόχο μιᾶς ὀρθόδοξης ἀνθρωπολογίας; Ὁ ἄνθρωπος τῆς ὀρθοδοξίας εἶναι μία διαφορετικὴ πρόταση ἀπὸ αὐτὴν ἢ αὐτὲς πού προτείνουν οἱ ἄλλες ἀνθρωπολογίες για τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο ὅπως αὐτὴ τοῦ οὐμανισμοῦ, ἢ τῆς τεχνοκρατικῆς ἐποχῆς μας; Μέχρι τώρα ἔχουν ἄλλωστε

χαρακτηριστεί με ἐπιθετικούς προσδιορισμούς πολλοὶ homines εἴτε ὡς πρὸς τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ εἴδους (homo sapiens, homo faber) εἴτε ὡς πρὸς τὶς βιοθεωρητικὲς ἐπιλογές πού κάνουν οἱ ἄνθρωποι στὸν τρόπο ζωῆς τους (homo economicus, homo technologicus, homo radioteleopticus).

Σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτοὺς τοὺς προσδιορισμούς, στὸν ὀρθόδοξο χῶρο ἔχουν προταθεῖ κατὰ καιροὺς ποικίλες ὀνομασίες ὅπως ὁ «ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος» (Πάσχος), ὁ «ἄνθρωπος τῆς ἐρημικῆς ἐσωτερικότητος», ὁ «ἄνθρωπος τῆς ὀρθοδοξίας», ὁ «πατερικὸς ἄνθρωπος» (Κορναράκης), ὁ «ἀνιστάμενος ἄνθρωπος» σὲ σχέση μὲ τὸν πεπτωκότα (Σταυρόπουλος). Ἄν σήμερα ἐπιλέγουμε αὐτὸν τὸν ὄρο, «φιλοκαλικὸς ἄνθρωπος», εἶναι γιατί αἰσθανόμαστε ὅτι αὐτὸς ἀποδίδει πληρέστερα τὸ σχέδιο ζωῆς τοῦ ὀρθόδοξου ἀνθρώπου καὶ προβάλλει ὡς πρότυπο τὴν εἰκόνα ἐκείνου τοῦ ἀνθρώπου πού ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία θεωρεῖ ὡς ἀποστολή της νὰ διαζωγραφῆσει (Ζάκ Τουράιγ). Αὐτὴ ἡ εἰκόνα διαφαίνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν ὀνομαζομένων φιλοκαλικῶν ἢ νηπτικῶν πατέρων. Ἡ μαρτυρία τῆς ἐμπειρίας τῶν ἐν λόγῳ Πατέρων κρίθηκε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀνθολογηθεῖ στὴν Φιλοκαλία, ἐκείνη, δηλαδή, τὴν Ἀνθολογία μυστικῆς καὶ ἀσκητικῆς θεολογίας.

Ἐδῶ ὅμως ἀξίζει νὰ θέσουμε τὸ ἐξῆς ἐρώτημα πού ὑποδεικνύει καὶ τὸ μέτρο εὐθύνης ἡμῶν τῶν ὀρθοδόξων. Μετὰ εἰκοσιεπτὰ ἔτη, ἔχοντας μπεῖ πιά γιὰ τὰ καλά στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση, μπορούμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι κάποια φιλοκαλικά στοιχεῖα μπορέσαμε νὰ τὰ μεταγγίσουμε στό εὐρωπαϊκὸ σκέπτεσθαι καὶ πράττειν ἄρα καὶ στό εὐρωπαϊκὸ γίνεσθαι; Στολίσαμε τὸ κοινὸ μας εὐρωπαϊκὸ σπιτί μὲ στολίδια πού θὰ τὸ ὁμορφύνουν καὶ ὑποδείξαμε μὲ κάποια «Μαθήματα Ἀρχιτεκτονικῆς» τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε αὐτὸ νὰ οἰκοδομηθεῖ καὶ βάσει ποιῶν ἀρχῶν;

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο βρίσκω πολὺ χρήσιμα γιὰ συζήτηση ὅσα ὁ ἀββᾶς Δωρόθεος (στ' αἰώνας) ἐκθέτει στὴν ἸΔ' Διδασκαλία του «περὶ οἰκοδομῆς καὶ ἀρμολογίας τῶν τῆς ψυχῆς ἀρετῶν» (Ἔργα ἀσκητικά, Ἐκδ. «Ἐτοιμασία», Ἀθῆναι 1981, σ. 324-347). Ἐκεῖ ὁ ἀββᾶς κάνει μεταφορὰ τῶν ὑλικῶν πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν οἰκοδομὴ ἑνὸς σπιτιοῦ στὴν οἰκοδόμηση τοῦ οἴκου τῆς ψυχῆς. Ἐμεῖς δὲν θὰ μπορούσαμε ἀνάλογα νὰ προβοῦμε σὲ ἓνα μετασχηματισμὸ γιὰ νὰ δείξουμε τὴ φιλοκαλικὴ μεταστοιχείωση τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν (τῶν ἀρετῶν) πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὸν οἶκο τῆς ψυχῆς στὴν οἰκοδόμηση τοῦ κοινοῦ εὐρωπαϊκοῦ σπιτιοῦ ἔτσι ὥστε ὁ φιλοκαλικὸς ἄνθρωπος νὰ φιλοτεχνῆσει κατὰ τρόπο ἀριστοτεχνικό, φιλοκαλικά τὸ νέο του σπιτικό;

Ἄν γεννῶνται κάποια καίρια ἐρωτήματα ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀνάγνωση τέτοιων κειμένων καὶ τὴ μεταφορὰ πρακτικῶν καὶ ἀντιμετωπίσεων πού εἶναι ἀποτυπωμένες σ' αὐτὰ στὴ σύγχρονη πράξη, γιατί δὲν θὰ μπορούσαμε σ' αὐτὴ μας τὴν προσπάθεια νὰ ἐμπνευστοῦμε καὶ νὰ χρησιμοποιοῦσαμε ἐπωφελῶς μέσα, μεθόδους καὶ τεχνικὲς ἀπὸ

ἐκεῖνες ποῦ ἀκολουθοῦμε συνήθως γιὰ τὴν πρόοδο στὴν πνευματικὴ ζωὴ; Ἐπὶ πλέον εἶμαι τῆς γνώμης, ὅτι ὀφείλουμε νὰ ἀναζητήσουμε αὐτὸ ποῦ κινδυνεύει νὰ χαθεῖ σὰν ἐμπειρία καὶ πράξη, ἂν ἐμεῖς δὲν τὸ ἀνασύρουμε ἐγκαίρως ἀπὸ τὴ λήθη καὶ δὲν τὸ προβάλλουμε στὰ μάτια ὄλων. Εἶναι καθῆκον ἐπιτακτικὸ κάτι τέτοιο καὶ ἕνας τέτοιος μετασχηματισμὸς ἀπαιτεῖ ἐπίπονο θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ κάματο.

Ἄλλωστε δὲν εἶναι ἄσχετο τὸ πῶς οἰκοδομεῖς κάτι μὲ αὐτὸ ποῦ ἔχεις στὸ μυαλό σου σὰ σκέψη, σὰν ἰδεολογικὴ κατεύθυνση. Ἐδῶ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποβεῖ ἀληθινὴ ἢ διατύπωση: «πές μου πῶς οἰκοδομεῖς γιὰ νὰ σοῦ πῶ ποιὸς εἶσαι». Αὐτὸ φάνηκε καθαρὰ στὴν Ἑκθεση ποῦ ἐγκαινιάστηκε πρόσφατα στὸ Μέγαρο Μουσικῆς, Αἴθουσα Νίκος Σκαλκώτας (12 Ὀκτωβρίου μὲ διάρκεια μέχρι 12 Νοεμβρίου 2006) μὲ θέμα «Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν δύο Γερμανιῶν: 1949-1989». Ἐκεῖ ἀναδείχτηκαν «οἱ ἰδιαίτερες κοινωνικοπολιτικὲς καταβολές τῶν δύο γερμανικῶν κρατῶν οἱ ὁποῖες τοὺς προσέδωσαν τὴ διαφορετικὴ τους εἰκόνα καὶ τὰ ὁδήγησαν σὲ ἀποκλίνοντα ἀρχιτεκτονικὰ μονοπάτια» (ἀπὸ τὴ διάλεξη τῆς Dr. Simone Hain). Εἶναι, λοιπὸν, σημαντικὸ νὰ δειχτεῖ στὸ σημερινὸ εὐρωπαϊὸ πολίτη καὶ ἄνθρωπο μία ἄλλη ἐκδοχὴ πνευματικῆς καταβολῆς γιὰ τὸ πῶς μπορεῖ νὰ χτίσει τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ οἰκοδόμημα ποῦ ὀνειρεύεται.

*

* *

*

Ἄς δοῦμε, ὅμως, τώρα ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὶς ἀντιστοιχίες καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν ὑλικῶν ἐπὶ τὰ πνευματικὰ σύμφωνα μὲ τὸν σοφὸ ἀρχιτέκτονα ἀββᾶ Δωρόθεο. Απαριθμεῖ ἕνα ἕνα τὰ ὑλικά καὶ τὰ ἀντιστοιχεῖ:

Θεμέλιο εἶναι ἡ πίστη. Γιὰ λίθους θὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ὑπακοή, τὴ μακροθυμία, τὴν ἐγκράτεια, τὴ συμπάθεια, τὴν κοπὴ τοῦ θελήματος, τὴν πραότητα. Γιὰ λάσπη θὰ βάνουμε τὴν ταπείνωση. Τὶς γωνιές θὰ ἀποτελέσουν ἡ ὑπομονὴ καὶ ἡ ἀνδρεία. Στέγη θὰ εἶναι ἡ ἀγάπη. Τὸ περιτείχισμα τῆς ταράτσας θὰ γίνεῖ ἀπὸ ταπείνωση πάλι. Ἡ διάκριση θὰ ἀποτελέσει τὸ «σενάζι».

Τί κάνουμε λοιπὸν γιὰ τὴ μεταστοιχείωση τῶν «οἰκοδομικῶν ὑλικῶν»; Ποιὸ μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενό τους;

Ἡ π ί σ τ η ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τοῦ κοινοῦ εὐρωπαϊκοῦ σπιτιοῦ; Πολλοὶ μιᾶνε γιὰ ἐπανεκχριστιανισμὸ καὶ ἐπανευαγγελισμὸ τῆς Εὐρώπης. Ἄλλοι ὅμως διατυπώνουν τὶς ἀντιρρήσεις τους καὶ προβάλλουν τὶς ἀντιστάσεις τους.

Σὲ μία Εὐρώπη τῶν πολιτῶν πῶς θὰ μιλήσεις γιὰ ὑ π α κ ο ῆ ποῦ αὐτόματα σοῦ φέρνει στὴ μνήμη τὸ ὑπήκοος καὶ τὸ ὑποτελής. Ἔστω κι ἂν φορολογεῖσαι ἄγρια τὸ ὑποτελής δὲν τὸ ἀνέχεσαι. Καὶ στὰ κράτη-μέλη ποιὸς θὰ δίνει ἐντολές καὶ ποιὸς θὰ ὑπακούει; Ἡ περιοδικὴ Προεδρία δὲν

λύνει τὰ προβλήματα οὔτε ἡ διαφοροποίηση μεταξύ ὀδηγιῶν (directives) καὶ συστάσεων (recommandations) θὰ μᾶς ἐμποδίσει νὰ μιᾶμε γιὰ διευθυντήρια καὶ γιὰ ξένα κέντρα ἀποφάσεων.

Γιὰ κ ο π ῆ τ ο ὕ θ ε λ ῆ μ α τ ο ς τί θὰ ποῦμε ὅταν ὅλοι κοιτᾶμε νὰ ἐπιβάλουμε τὴ θέλησή μας μὲ ομάδες πιέσεως καὶ ἐπηρεασμοῦ (lobbying);

Γιὰ τὴν ἐ γ κ ρ ἄ τ ε ι α πολλοὶ μιᾶνε μεταμφιεσμένα. Τὴν ὀνομάζουν λιτότητα: ἄλλοι τὴν ἐπιβάλλουν καὶ ἄλλοι τὴν ὑφίστανται. Στὶς προθέσεις πάντως τῶν περισσοτέρων εἶναι νὰ ἐκταμιεύσουν ὅσα μπορέσουν περισσότερα.

Ἡ μ α κ ρ ο θ υ μ ί α μπορεῖ νὰ μεταφράζεται σὲ περιόδους χάριτος γιὰ τοὺς ἀσθενεστεροὺς καὶ αἰτήματα ἐκ μέρους τους γιὰ παράταση τῶν χρονικῶν ὁρίων τῆς πλήρους ἐντάξεως καὶ ἀποτελεσματικότητός τους.

Ἐνα δεῖγμα σ υ μ π ἄ θ ε ι α ς μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐκ μέρους τῶν ἰσχυροτέρων ἀποδοχή, οἱ ἀσθενέστεροι νὰ τρέχουν μὲ «δεύτερη ταχύτητα» καὶ νὰ γίνονται ἀνεκτοὶ ὡς οἱ «φτωχοσυγγενεῖς» τῆς Εὐρώπης.

Ἡ π ρ ο ὀ τ ῆ τ α δὲν φαίνεται νὰ κυριαρχεῖ. Τὸ βλέπουμε στὸ ὄφος καὶ τὸν τρόπο διαπραγματεύσεων καὶ συζητήσεων στὶς ὁποῖες δὲν περισσεύει ἡ ὑ π ο μ ο ν ῆ .

Ἡ ἀ ν δ ρ ε ί α κι αὐτὴ παίξει τὸ κρυφτούλι σὲ συνεχεῖς ὑπαναχωρήσεις καὶ δημιουργίες μετώπων καὶ στρατοπέδων ἀνάλογα μὲ τὰ συμφέροντα τῆς στιγμῆς· μὲ ἀλλὰ λόγια «καιροσκοπεῖ».

Ἡ δ ι ἄ κ ρ ι σ ῆ π οὐ θὰ βοηθοῦσε στὴν ἐξακριβώση τοῦ πραγματικοῦ συμφέροντος δίνει τὴ θέση της σὲ ἐπιλογές τοῦ τύπου ἄπαξ διὰ παντός.

Ἡ ἔπαρση τῆς ἐξουσίας ἐκτοπίζει τὴν τ α π ε ί ν ω σ ῆ καὶ ἔτσι ἐμποδίζει τοὺς ἡγέτες νὰ ἔχουν μιὰ ἀπὸ τὰ κάτω ἀντίληψη τῶν πραγμάτων. Ἡ ταπείνωση ὅμως σὲ κάνει προσεκτικὸ ὥστε νὰ μὴν περηφανεύεσαι γιὰ ἄλλες τυχόν κατακτήσεις σου καὶ σὲ προφυλάσσει ἀπὸ τὶς κακοτοπιές.

Γιὰ ἀ γ ἄ π ῆ , βοήθεια, ἄς μὴ μιᾶμε καλύτερα. Εἶναι σάν, ὅταν στὰ ἔγγραφα διαγράφουμε μιὰ λέξη, τὶς σημειώνουμε καὶ μονογράφουμε. Ἡ ἀγάπη -ὑποστηρίζουν- εἶναι μειοτική γιὰ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξισώνεται μὲ τὴ φιλανθρωπία. Μιᾶμε γιὰ δικαιοσύνη ἴσως, γιὰ ἀλληλεγγύη, γιὰ συντροφικότητα. Ἄλλα λόγια ν' ἀγαπιόμαστε ... δηλαδή.

Πάρ' ὅλη ὅμως αὐτὴ τὴν ἀρνητικὴ στὴ σημερινή τους ἐφαρμογὴ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἀπαρίθμηση, ὑπάρχουν ἐν τούτοις περιθώρια γιὰ μιὰ ἐκ νέου διατύπωση τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ νοήματός τους ποὺ νὰ βρῆσκει ἀνταπόκριση στὴν κατὰ θετικὸ τρόπο ἐφαρμογὴ τους. Καὶ παρὰ τὴ φαινομενικὴ -γιὰ πολλοὺς ἴσως οὐσιαστικὴ- ἔλλειψη προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο σήμερα τῶν πνευματικῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, νομίζω ὅτι ὑπάρχουν περιθώρια γιὰ μιὰ προσέγγιση πολιτικῶν πρακτικῶν ποὺ ἐφαρμόζονται πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὸ

νόημα τῶν προβαλλομένων ἀπὸ τὸν ἀββᾶ Δωρόθεο ὑλικῶν. Ἀσχέτως ἂν τὸ τελευταῖο μπορεῖ νὰ ἤχη ἄντιφατικὰ πρὸς τὴν μόλις παρὰ πάνω ἀρνητικὴ ἀπαρίθμησὴ μας, διαβλέπω δυνατότητες θετικῆς ἀνταποκρίσεως καὶ συγκλίσεων.

Ἔτσι μπορεῖ νὰ γίνῃ πραγματικότητα ἡ ἀνακύκλωση ὑλικοῦ-πνευματικοῦ, πνευματικοῦ-ύλικου καὶ ἓνα σχετικὰ παλαιὸ κείμενο νὰ ἀνακαινίσῃ τὶς ἀντιλήψεις μας καὶ νὰ μᾶς ὑποχρεώσῃ σὲ ἓνα διαφορετικὸ ὕφος καὶ ἦθος ἀρχιτεκτονικῆς τέχνης γιὰ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ κοινῶν εὐρωπαϊκοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης. Γιὰ κάτι τέτοιο ὅμως ἀπαιτεῖται πολλὴ ἐργασία καὶ πολὺς κόπος. Μόνον ὅποιος δὲν ἔχτισε δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβῃ τὸ μέγεθος τῆς προσπάθειας.

Ἡ ἐλπίδα, ὅμως, πὺν στηρίζεται σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια εἶναι ἐλπίδα καρποφόρος γιατί ἡ φιλοκαλικὴ μεταστοιχείωση μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ μίαν βιοκαλικὴν μεταμόρφωση καὶ ὁ εὐρωπαϊκὸς ἀνθρωπισμὸς νὰ ξεπεράσῃ τὴν κρίση πὺν διέρχεται ξαναβρίσκοντας τὶς ζεῖδωρες πηγὲς τοῦ καὶ φωτίζοντας τὸ μέλλον τοῦ. Ἐδῶ θὰ ἔχει πολλὰ νὰ προσφέρει ὁ ὀρθόδοξος «φωτισμὸς» δείχνοντας τὶς ἀγαθὲς προθέσεις τοῦ χωρὶς νὰ ἀγνοεῖ καὶ τὸν ὑπάρχοντα ἐν-πρόθετο δια-φωτισμὸ μὲ ὅλες τοῦ τὶς φωτο-σκιάσεις.